

بررسی تاریخ محلی حلوان از آغاز تا دوره عثمانی

سلطانمراد مهکی

دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

mahaki2158@gmail.com

دکتر محمد رضا شهیدی پاک : (نویسنده مسئول)

استادیار گروه تاریخ، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

mohammadrezashahidipak1@gmail.com.

محمد دشتی

هیئت علمی دانشگاه بین المللی جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران

مجله علمی پژوهشی تاریخ- شماره ۵۹- زمستان ۹۹ صفحه ۲۵۵-۲۳۷
تاریخ دریافت مقاله : ۹۹/۴/۳۰ تاریخ پذیرش ۹۹/۰۷/۱۳

چکیده :

بررسی تاریخ محلی حلوان در طول تاریخ اهمیت فراوانی بر خوردار است این پژوهش در پی آن است که تحولات فرهنگی و تمدنی حلوان از ورود اسلام تا دوره عثمانی را بر مبنای مختصات سیاسی، مذهبی، اخلاقی، آداب و رسوم و دست آورد های تمدنی و بر اساس منابع مکتوب و شفاهی مورد بررسی قرار دهد و مساله این پژوهش اینست که اولاً موقعیت جغرافیایی، ترکیب دینی و جمعیتی آن در ادوار مختلف مورد بررسی قرار گیرد دوماً آداب و رسوم و فرهنگ این ناحیه در ارتباط با حکومتها، آثار بجا مانده و تاثیرات آن در طول تاریخ نیز بررسی شود. بنابر این تحولات و تطورات مولفه های فرهنگی و تمدنی مزبور با استناد به منابع معتبر ترسیم شده است. روش پژوهش در این مقاله به صورت میدانی و مطالعات کتابخانه ای و استفاده از مقالات و مستندات و کتب منتشر شده در این زمینه میباشد. مطالعات انجام شده نشان می دهد با وجود آثار باستانی فراوان و قدمت آن حلوان یکی از هشت شهر باستانی جهان، با وجود ذخایر فراوان طبیعی، موقعیت استراتژیک آن در مسیر جاده ابریشم و ارتباط مواصلاتی خلافت بغداد به خراسان در ادوار مختلف مورد توجه قدرت ها بود. حلوان در قرن چهارم هجری، شهری بزرگ بوده است، این شهر بوسیله سلجوقیان تصرف شد. بر اثر زلزله تاریخی (۵۴۴ ق) تا مدت ها متروک بود. و قرن هفتم با هجوم مغول ویرانی شهر تسریع شد به صورت مجموعه ای از چندین ده در آمد. قزوینی پایان قرن هفتم و حمدالله مستوفی میانه قرن هشتم آن را شهری متروک توصیف می کنند. بعدها حلوان حیات مجدد یافت و به وسعت آن افزوده شد.

واژگان کلیدی: حلوان، محلی، تمدن، اسلام

مقدمه

حلوان نام یکی از شهرهای مهم دوره ساسانیان است که بنای آن را به قباد ساسانی نسبت می دهند (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۱۶). در واقع این شهر مرکز استانی به نام «شاذفیروز» بوده است که پنج طسوج به «پیروز کواز» «جبال»، «صیمر»، «اربیل» و «خانقین» را در برداشته است.. مساله این مقاله این است که موقعیت جغرافیایی و ترکیبات قومی و دینی و جمعیتی مورد بررسی قرار گیرد؟ آداب و رسوم و فرهنگ این ناحیه در ارتباط با حکومتها، آثار بجا مانده و تاثیرات آن در طول تاریخ نیز بررسی شود؟. لذا تاثیر حاکمان در توجه و ساماندهی این ناحیه بر آبادانی و پیشرفت حلوان از زمان ماد تا ساسانیان و درایت و تلاش و علاقه حکومتها به تعالی فرهنگی و تمدنی آن سامان در مقطعی از زمان باعث پیشرفت و تقویت فرهنگ و تمدن در آنجا بوده است تا جایی که حلوان تا زمان آل بویه (۳۲۰-۴۴۸ق) آن قدر بزرگ شد که جغرافی نویسانی مثل اصطخری، ابن حوقل و مقدسی آن را در شمار شهرهای بزرگ و آباد ذکر کرده اند و برعکس آن، حمله های وحشیانه حکومتهای مغول و سلجوقیان و زلزله مهیب قرن چهارم بزرگترین تاثیر در نابودی شهر داشته است که این شهر بزرگ را به قصبه ای کوچک تبدیل نموده است که بعد ها در قرن هفتم همزمان با حمله مغول روند ویرانی شهر تسریع شد. قزوینی در اواخر قرن هفتم آن را شهری متروک توصیف می کند. فرضیه پژوهش این است که تاریخنگاری شهر حلوان به سبک تاریخ محلی داری اهداف کاربردی و نظری جدید و مفید برای جامعه علمی کشور و کاربران ذی ربط در منطقه غرب ایران است. سبک تاریخ نگاری شهر به شکل تاریخ محلی کاوش دقیق در مختصات جغرافیایی تاریخی شهرها و مناطق یا پیشینه تاریخی گسترده و عمیق نوعی پژوهش کاربردی است که به کارگیری آن موجب تحولات و پیشرفت و توسعه در ابعاد متناسب با ریشه های تاریخی مذهبی و فرهنگی و اقتصادی در محل است، در این شیوه از تاریخنگاری، مختصات سیاسی، اجتماعی، تاریخی، طبیعی شهر در قالب طرحی منظم دسته بندی و مورد تحلیل و ارزیابی قرار می گیرد (shhidipak, 2019, Vol.5, No.3, p, 139-148). هدف از طرح این پژوهش اینست که این شهر به دلیل اینکه یکی از قدیمی ترین آثار باستانی را در خود جای داده است و به دلیل موقعیت جغرافیایی و استراتژیک بر سر راه ابریشم قرار گرفته، در زمانهای مختلف از درجه

بررسی تاریخ محلی حلوان از آغاز تا دوره عثمانی

اهمیت بالایی برخوردار بوده است؛ تا جایی که «هرتسفلد» به خاطر موقعیت استراتژیکی و مواصلاتی، از آن به «دروازه آسیا» یاد میکنند (در تاریخ محلی یکی از راههای مناسب برای مطالعات تاریخی بررسی آثار باستانی بجا مانده در تاریخ شهر است که مدارک مکتوب، و آثار بجا مانده تعیین هویت و تعلق بسیاری از محوطه های باستانی و فرهنگها را مشخص نموده. پرداختن به این مباحث اطلاعات ارزشمند تاریخی را در نقاط مختلف در اختیار دانش پژوهان قرار میدهد بر این اساس درین نوشتار سعی شده تا جغرافیایی تاریخی سرپل ذهاب بر اساس منابع تاریخی و پژوهشهای معاصر مورد بررسی قرار بگیرد..

پیشینه و روش پژوهش در تاریخنگاری شهر حلوان

حلوان در منابع تاریخی و جغرافیایی مانند: صوره الارض ابن حوقل، المسالک و الممالک، ابن خردادبه، تاریخ یعقوبی، کرمانشاه و تمدن دیرینه آن و جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان. جایگاه خاصی دارد اما تاریخنگاری حلوان به سبک مدرن تاریخنگاری به شکل تاریخ محلی بدون سابقه است در این قسمت تعدادی از مهمترین و موثرترین کتابهایی که نقش بیشتری در شناخت تاریخ محلی حلوان قبل و بعد از اسلام به ما می دهند به عنوان نمونه آورده شده است که مزیت آن ها این است که در منابع دسته اول پیشینه تاریخی حلوان در بیشتر آنها موضوعات مشترک از نقل وقایع به ما میدهند که تواتر خبری آنها بر صحت وقایع آن صحنه می گذارد و در منابع دیگر که توسط مولفان معاصر است نیز به بیشتر اوضاع کلی شهر از قدیم تا کنون و مقایسه آنها با هم و تاثیر اسلام بر منطقه پرداخته شده است. پژوهش، به شیوه پژوهش های تاریخ محلی و شهرنگاری به سبک تاریخ محلی است (شهیدی پاک، ۱۳۹۲، ص: ۱۵ / شهیدی پاک، محمد رضا، ۱۳۹۷، ش ۱۰۷، ص: ۷۱). که مواد آن عبارت است از آثار و کتب معتبر تاریخی و سفرنامه ها و مجلات و مقالات تاریخی و بررسی میدانی با حضور در محل موضوع مورد پژوهش است.

در مراحل پژوهش علاوه بر مطالعات کتابخانه ای از مصاحبه، مشاهده عوارض تاریخی موجود در محل شهر حلوان و از تاریخ شفاهی مردم شهر استفاده شده است. یکی

از ویژگی خاص این پژوهش استفاده از منابع تاریخی و سفرنامه های سیاحان داخلی و شرق شناس بوده که از منطقه عبور کرده و آثار تاریخی و اوضاع جغرافیایی آن را براساس شواهد خود ثبت نموده اند و علاوه بر مشاهدات خویش تاریخ شفاهی شهر در عصر خود را هم ثبت نموده اند.

موقعیت جغرافیایی حلوان در مصادر تاریخ محلی

جغرافی نویسان باستان، این شهر را در اقلیم چهارم و در آخرین حد جبال و یکی از حدود کرمانشاه و عراق عرب آورده اند (قزوینی ۱۳۷۳: ص، ۱۹۶، ۲۱۵). حلوان چون یکی از ایستگاه های شاهراه معروف خراسان-تیسفون بود، اهمیت ویژه ای در تاریخ ایران دارد. علاوه بر موقعیت تجاری ممتاز، جایگاه نظامی و دینی آن نیز قابل توجه است. به گونه ای که این شهر یکی از پایگاههای نظامی و نقطه های مقاومت ساسانیان علیه مسلمانان بود. به استناد اکتشافات باستان شناسی و اشاره های منابع تاریخی، حلوان مرکز زیست سه دین زرتشت، مسیح و یهود بوده است. مهاجرت عربهای مسلمان به این شهر در دراز مدت باعث رونق تجاری بیشتر شهر شد. با گسترش اسلام در ایران، فریضه حج بر اهمیت شاهراه خراسان - بغداد دو چندان افزود. حلوان تا زمان آل بویه (۳۲۰-۴۴۸ق) آنقدر بزرگ شد که جغرافی نویسانی مثل اصطخری، ابن حوقل و مقدسی آن را در شمار شهرهای بزرگ و آباد ذکر کرده اند. قرن هفتم همزمان با حمله مغول روند ویرانی شهر تسریع شد. تا اینکه قزوینی در اواخر قرن هفتم و حمدالله مستوفی در میانه قرن هشتم آن را شهری متروک توصیف می کنند. آنها مناطق اطراف رشته کوه زاگرس را به خاطر موقعیت کوهستانی آن، جبال می نامیدند. مقدسی جبل را در شرق عراق و غرب خراسان توصیف می کند و حلوان را دورترین جای آن در طرف عراق می داند. (مقدسی، ۱۳۶۱: ص ۶۰۴).

حلوان از نگاه مورخان

حلوان از واژه های ویژه باستانی ایران است. واژه حلوان بر شهری باستانی که در هر دوره با اسامی متفاوتی حضور و قدمتی خاص داشته اطلاق شده است. این شهر از دوره باستان تا کنون مورد توجه بوده است و بویژه در عصر حاضر خاورشناسان باستان شناس به مطالعه آن پرداخته اند، و آن را یکی از هشت شهر باستانی دنیا دانسته اند (راوولینسون Rawlinson، ۱۳۶۲: ص ۱۵۶) از این

بررسی تاریخ محلی حلوان از آغاز تا دوره عثمانی

شهر در طول تاریخ با نام های زیر یاد شده است: پیتان، پیتانو، حالمان، همازی، آکارسالوی، کالمانوی، کاله، آکراپل، خل، پولیس هلن، کلونی، زگری پل-خلمان و زارا گوپولی و... معروفترین نامهای این شهر حلوان و زهاب هستند که هر دو شهرهای باستانی بودند. حلوان نام تحول یافته‌ی آرمان، آلمان، حالمان بوده که بعدها تحت عنوان حلوان نامیده شد. مورخان دوره اسلامی مانند بلعمی و ابن اثیر بنای این شهر را به قباد ساسانی نسبت می‌دهند. قباد این شهر را حلوان نامید. حلوان معروفترین نام این شهر است که در این زمان به اوج عمران و آبادانی خود رسید. در زمان ساسانیان این شهر از اهمیت زیادی برخوردار و مرکز استانی بوده بنام خسرو شاذفیروز که شامل پنج شهر بزرگ فیروز قباد، کهستان، تامرا، اربل، خانقین و حلوان بوده است در روایات منابع اسلامی آمده است که حضرت ادریس صد شهر بنا کرد که کوچک ترین آنها زهاب بود. شهری به نام حلوان، به طور مشخص از زمان ساسانیان، حیات خود را آغاز کرد. اما این شهر با اسامی دیگر از قبیل پادیر، حل، خل، آکارسالو، کالمانو، بلاشگرد، هالمان و چند اسم دیگر در دوره قبل از ساسانیان نیز معروف بوده است. بنای حلوان و در واقع تجدید بنای آن را به قباد ساسانی نسبت می‌دهند* (طبری، ۱۳۷۵:ص ۹۲).

آثار باستانی حلوان از دوره پیش از ماد تا پایان پادشاهی ساسانیان

حلوان کلکسیوننی از واژه های ایران باستان است و نام حلوان در کنار این واژه ها و در دل این آثار باستانی ثبت شده است و همین جایگاه حلوان در صحنه آثار باستانی دلیل بر تبار بسیار باستانی واژه حلوان است که در ادوار مختلفی در مورد شهر حلوان به کار رفته است. اهمیت و جایگاه واژه حلوان در مقاله مستقلی که مختص به اهمیت باستانی حلوان در تاریخ محلی است آمده است . نقش آنوبانی نی - نقش برجسته دوره اشکانی - پله اوصفه - کتیبه اشکانی - زیج منیژه - قلعه منیژه ، حوض منیژه - قلعه شاهین - زیجگه سراب - قلعه مریم - در وازه جبال - قلعه سر خه دیزه - طاق گرا - دکان داوود - نقاره کوب - در وازه جبال - قلعه سر خه دیزه - قصر پاتاق - کاروانسرای شاه عباسی - کاروانسرای سرپل زهاب - گوردخمه دیره - قلعه یزد گرد ، نقش برجسته گودرز شاه -

برد عاشقان - قصر پاتاق - سنگ نبشته مردوک آپال ایدین - قلعه گبری (گوری) (یعقوبی و همکاران ۱۳۶۶: ص ۴۵)

تغییرات جمعیتی حلوان در طول تاریخ

آمار کمی دقیق از جمعیت حلوان در طول تاریخ وجود ندارد اما از گزارش های سیاسی ، اقتصادی و حوادث طبیعی مانند سیل و زلزله که حلوان همواره کانون آن ها بوده است ، برآورد کلی جمعیت حلوان نسبت به سایر شهرهای هم تراز حلوان امکان پذیر است . بنا به این گزارش ها حلوان سابقه شهر نشینی چند هزار ساله دارد ، از پاتیر بسیار کهن با قبایل لولو بی تاحلوان پر جمعیت که پایتخت سلسله بنو عنازیان بود ، همگی نشان از وجود جمعیت بسیاری از مردم با ویژگی های متفاوت و از نژادهای مختلف در این شهر است . سوانح طبیعی، و نظامی لشکرکشی های فاتحان و آشوبهای داخلی که عامل عمده توقف رشد جمعیتی هر شهر است در سابقه تاریخی حلوان بسیار چشمگیر است به طوری که می توان تاریخ مستقل برای آن ها نوشت . حداقل دو زلزله معروف در سال ۳۴۷ ق و ۵۴۴ ق در تاریخ این شهر ضبط شده است. بیماریهایی مثل وبا و طاعون زمانی جمعیت این شهر را بشدت تحت تأثیر خود قرار داده اند و به طور قطع از جمعیت آن کاسته اند به طوری که در زلزله ای که در سال ۵۴۴ ق در حلوان رخ داد بسیاری از مردم کشته شدند . و از سویی حلوان با وجود این بلایای طبیعی و نظامی یورش سلاجقه ، مغول و تیموریان، ویران شد اما به علت تلاش جمعیت انبوه آن دوباره رونق می گرفت و آباد می شد (افشار(سیستانی) ، ۱۳۷۱، ج اول ،:ص ۶۴-۶۵) یکی از ادله برای جمعیت انبوه حلوان آثار باستانی فراوان آن است . نقش برجسته و کتیبه آنوبانی، نقش و کتیبه اشکانی، دکان داود و قلعه یزدگرد نشان از اهمیت جمعیتی شهر حلوان در تاریخ ایران باستان دارد. این شهر بر سرشاهراه اصلی خراسان - تیسفون قرار داشت و یکی از پایگاه های نظامی و اداری ایران بزرگ بود. حلوان در اوایل دوره ساسانیان، تجدید بنا شد و بعنوان دروازه شرقی تیسفون، پایتخت ساسانیان، مطرح گشت. با توجه به این اهمیت سیاسی - اجتماعی که در آثار باستانی به خوبی منعکس شده است ، می توان به کثرت جمعیت شهر حلوان رسید . در دوره اسلامی با مهاجرت قبایل عرب به این شهر

بررسی تاریخ محلی حلوان از آغاز تا دوره عثمانی

جمعیت آن افزوده شد. خاندان جریر بن عبدالله بجلی و قعقاع بن عمرو در همان سال های اولیه ورود عربها به ایران، در حلوان ساکن شدند. بلاذری، ۱۳۶۴: ص ۱۱۱؛ /طبری، ۱۳۷۵: ص ۳۴) توصیفی که جغرافیانویسان از شهر حلوان بدست می دهند برآورد تخمینی را به تصور نزدیک به واقع جمعیتی شهر کمک می کند. ابن حوقل حلوان را نصف دینور وصف کرده است. (ابن حوقل، ۱۳۷۵: ص ۱۱۲) جیهانی «حلوان شهری آبادان و در همه عراق بعد از بصره و کوفه و واسط و بغداد و سامره و حیره بزرگتر از آن نیست» ترسیم کرده است (جیهانی، ۱۳۶۸: ص ۱۴۲) ... استفاده از آمارهای کمی مالیات و مقایسه میزان مالیات حلوان با مقدار مالیات دیگر شهرها واقعیت جمعیتی حلوان را روشن می سازد و امکان تخمین نسبی را میسر می سازد. یعقوبی خراج حلوان را در دوره معاویه بیست هزار هزار درهم و خراج آذربایجان و ری اطراف آن را هم سی هزار هزار درهم آورده است. در واقع مالیات حلوان برابر میزان هر یک از این شهرها است. (یعقوبی، ۱۳۶۶: ص ۲۳۳)

سابقه بافت ایلاتی و طوایفی جمعیت حلوان در طول تاریخ:

حلوان شناسنامه سابقه باستانی ایلاف بشر است، یکی از مختصات اساسی تاریخ محلی تعیین بافت جمعیتی محل و تغییرات تاریخی و جغرافیایی آن برای اهداف نظری و فواید کاربردی برای مسولان جهت اقدامات حفظ جمعیت و حفظ محیط زیست و تعیین رژیم حقوقی جمعیت است. بویژه در عصر مدرنیسم که توسعه شهر نشینی زمینه های ویرانی جمعیت های محلی را فراهم ساخته است و ریشه های تاریخی ایران را متزلزل کرده است. تاریخ حلوان گویای سابقه بسیار بسیار دیرینه بافت عشایری حلوان است به طوری که حلوان مرکز مطالعات و شناخت طوایف و عشایر و ایلات محلی است. در تاریخ حلوان ایلات متعددی وجود داشته که برخی هنوز متصل به همان جمعیت باستان است اتصال جمعیتی به باستان به شکل ملموس وجود دارد، مهمترین شاخه های ایلات که اکنون در حلوان به سر می برند و دارای سابقه در تاریخ محلی حلاون هستند، ایل کلهر، طایفه کر گاه، طایفه بیداق بیگی، طایفه قلعه شاهین، طایفه گلین، طوایف دیره وورمز یار، باباجانی، گوران، قلخانی، سنجابی، مافی، جمهور یا جمویر، لشینی، کل کل، هله وندی

، است (ام.م.داندامایف، ۳۸۱، ج اول، ص ۵۳ / پیرنیا(مشیرالدوله)، ۱۳۶۹، ج اول، ص: ۱۵۱ / افشار(سیستانی)، ۱۳۷۱، ج اول، ص: ۶۵-۶۴) حلوان منطقه سوق الجیشی دو کوچ معروف بشر در طول تاریخ است (در قران در سوره قریش از این رفتار بشر به عنوان ایلاف یاد شده است - ایلافهم رحله الشتا و الصیف-..) و حلوان از مراکز باستانی سنت ایلاف و کوچ نشینی در جهان است که هنوز این سنت و مردم پای بند به آن می تواند موضوع مورد مطالعه انسان شناسان باشد و تا کنون ده ها تحقیق از سوی محققان داخلی و شرق شناس در این خصوص صورت گرفته است و بررسی نظری پراکندگی عشایر در ادوار تاریخ محلی حلوان دارای اهمیت نظری و عملی بسیاری است . عشایر کرد ایران به عنوان حافظان آداب رسوم و سنت های قوم کرد از لحاظ فرهنگی جایگاه ویژه ای دارند. زبان، شعر، رقص، موسیقی و آداب و رسوم بجا مانده در این پهنه از سابقه دیرینه ای برخوردار است . مردمان پر تلاش ایلات و عشایر کوچ نشین با تلاشی خستگی ناپذیر بلندی های این منطقه را زیر پا می گذارند و از دره ها و رودخانه های زیادی عبور می کنند تا به مکانی مناسب و خوش آب و هوا دست پیدا کنند. و تابستان را در آن منطقه بگذرانند ایل کلهر یکی از بزرگترین ایلات کرد ایران است که از آغاز تشکیل حکومت و تمدن در کوهپایه های زاگرس حکومت داشته اند محل کوچ و سکونت ایل کلهر در زمانهای مختلف بنا به شرایط خاصی از لحاظ وسعت و حدود متفاوت بوده است.(افشار، سیستانی، ۱۳۷۱: ص ۱۳۵)، بیلاق طایفه کرگاه ماهیدشت (دشت بزرگی در نزدیکی شهر کرمانشاه) است و گرمسیر آنها نواحی حلوان بوده است و امروز تعدادی از خانوار های این طایفه در داخل شهر حلوان یکجا نشین شده و بقیه خانواده های کوچ و از طوایف عمدتاً دامپرور در غرب ایران به شمار می روند. از دیگر طوایف مشهور عشایری در تاریخ محلی حلوان در ادوار گذشته تاکنون که در حال کوچک عشایری جهت مرتع و دام قشلاق و بیلاق نموده اند و زمستان و بهار را در حلوان قشلاق نموده و در تابستانها به مناطق خنک اطراف د حال کوچ در تاریخ بوده اند که عبارتند از: طایفه بیداق بیگی. طایفه . قلعه شاهین. طایف گلین. طوایف دیره و ور مز یار. طوایف جاف. باباجانی. گوران. قلخانی. سنجابی. مافی. جمهوری یا جمویر. لشینی. کل کل هله و ندیکه مهمترین ایلات عشایری کوچ نشین بوده اند که ایل جمور و

بررسی تاریخ محلی حلوان از آغاز تا دوره عثمانی

باباجانی از شهرت و قدمت بیشتری در تاریخ محلی عشایر کرد حلوان میباشند (پیرنیا ، ۱۳۶۹:ص ۱۵۱). بررسی آمار جمعیتی این عشایر از جهات گوناگون سیاسی اقتصادی فرهنگی و مذهبی و اداب ، مهمترین مختصات تاریخ محلی برای تعیین منحنی رفتار انسان و جمعیت است و نشان می دهد حلوان همچنان شناسنامه سابقه باستانی دو ایلاف بشر است .

دین و مذهب در تاریخ محلی حلوان

حلوان در طول تاریخ باستانی خود پذیرای ادیان آسمانی یهود، مسیح، زرتشت و اسلام و مذاهب و ادیان دیگری بوده است. اقوام اولیه شامل لولوبیان (۲۲۰۰ سال قبل از میلاد، اولین قوم در حلوان) ثر روزگار آشوریان سرزمین لولوبیان زامو آخوانده میشد در زبان هوریانی واژه لولو (lullu) به بیگانه و دشمن گفته میشد اصطلاح آکدی لولوبوم (lullubum) یا لولوپوم (lullupum) ترکیب یافته از لولو و بعدها اصطلاح آشوری لولومه lullume ترکیب یافته از لولو و پسوند آکدی am میباشد. قوم کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران رویه ۱۹۳ / صفایی، ۱۳۹۷، مجله تاریخ ما، کاسی ها کاسیان یا کاسی ها (به اکدی: کاشی) (Kassites) قومی باستانی بوده اند که محل سکونتشان از زمان قدیم تا فتح ایران بدست اسکندر مقدونی کوه های زاگرس بوده است. تاریخ و معادل لاتین در پاورقی)، گوتی ها (گوتیان در هزاره سوم پ. م.) گوتیان: عنوان «گوتی» (گوتی) در هزاره سوم و دوم ق.م به قومی اطلاق می شد که در مشرق و شمال غربی لولوبیان و احتمالاً در آذربایجان و کردستان زندگی می کردند. قوم کوتی :گو- تی- اوم کی (Gu- ti- omki) یا درست تر (کو- تی- اوم کی) یا کوتی ها ، در اواخر سال ۲۳۰۰ ق.م در صحنه تاریخ پدیدار شدند، گوتیان در سال ۲۳۰۰ ق.م و هم زمان با سلطنت نارامسین پادشاه اکد در صحنه تاریخ ظاهر شدند... به پرستش انواع رب النوع ها اعتقاد داشتند که در کتیبه ی آنوبانی نی بر روی کوه میانکل از آنها نام برده شده و آمده است. که رب النوع آنو، آنتوم، وائیل، ایشتار، سین و شمش محافظ این کتیبه است. (گیرشمن ، ۱۳۹۰:ص ۱۲۴) (Ghirshman) باستان شناس فرانسوی اوکراینی تبار بود.

مانی اصلاح طلب در دین زرتشت در اوایل دوره ساسانی نیز زمانی حلوان را بعنوان پایگاه خود انتخاب کرد. (کمبریج، (۱۳۷۷) ص: ۴۲۳) علاوه بر دین زرتشت، که دین رسمی ساسانیان بود،

ادیان مسیح و یهود نیز در حلوان حضور داشتند. حلوان یکی از اسقف نشین های مسیحی بود (کریستین سن، (۱۳۷۷)، ص: ۳۶۴) مقدسی به محله یهودیان و کنیسه آنها در حلوان که از سنگ و گچ ساخته شده اشاره دارد. (مقدسی، ۱۳۸۵: ص ۱۷۱) پس از دوره باستان، اسلام تنها دین منطقه شد و پیروان ادیان بعد از چند قرن مقاومت دینی، اسلام را پذیرفتند. حلوان از فرق مذهبی بدور نمانده است و مذاهب اهل تشیع- اهل تسنن و اهل حق در کنار هم در این شهر زندگی می کنند.

مکانهای مقدس و دینی اسلامی در تاریخ محلی حلوان

دین اسلام بافت جمعیتی و شکل شهر حلوان را تغییر داد و مکان های مقدس اسلامی جای مکان های مقدس سایر ادیان را گرفت و مساجد و مقابر و مراکز دینی بسیاری که مرتبط با دین اسلام بود در حلوان ساخته شد. به دلیل استقرار تشیع در حلوان بخشی از مکان های مقدس حلوان مربوط به تشیع دوازده امامی است. مهمترین این مکان ها، سیر تاریخ اسلام و تشیع در شهر حلوان را به خوبی ترسیم کرده است و نشان می دهد حلوان جایگاه تاریخی ویژه در غرب ایران در تحولات تاریخ اسلام و تشیع داشته است مانند مقبره احمد بن اسحاق از ارکان مذهب تشیع امامیه که مرکز توسعه تشیع بود. اماکن مذهبی موثر قابل ذکر که اکنون زیارتگاه اباد در شهر است عبارت است از:

- ۱- مقبره احمد بن اسحاق- 2. مقبره آقا سید نجف جاسمی اجاق ۳- آرامگاه ابو دجانہ ۴- سید حمزه (گور حمزه قادری). ۵ - امام عباس (در عباس) ۶- گذرگاه امام حسن ۷- مسجد جامع
- ۸- مسجد قادر الحسینی ۹ - مسجد عبدالله بن عمر ۱۰- حسینیه سر پل زهاب ۱۱- مقبره بابایادگار ۱۲ - خانقاه

تاریخ محلی حلوان در عهد برجسته ترین دولت های اسلامی

• فتح حلوان در دوره خلفای راشدین

عرب ها پس از جنگ جلولاء، حلوان را در سال شانزدهم هجری فتح کردند و غنایم زیادی در حلوان بدست آوردند در فتح حلوان خلیفه دوم مقرر داشت که گردنه حلوان را «عقبه ی» سرحد کشور (سواد) عراق عرب قرار دهند. در فتوح البلدان آمده است «جریر بن عبدالله بجلی حلوان را به

بررسی تاریخ محلی حلوان از آغاز تا دوره عثمانی

صلح گشود. سپس سعد ابن ابی وقاص، جریر را همراه عزره بن قیس بن غزیه بجلی بر حلوان گمارد و آنگاه جریر رهسپار دینور شد لکن آن را فتح نکرد ولی قرماسین (کرمانشاه) را به صلحی همانند صلح حلوان بگشود در سال ۱۶ هـ. ق جریر بن عبدالله بجلی، از سوی از سوی هاشم بن عقبه بن ابی وقاص به حکومت حلوان، قرماسین، (کرمانشاه) و دینور منصوب شد. در سال ۱۹ هـ. ق عزره بن قیس از سوی جریر بن عبدالله بجلی به حکمرانی حلوان (سرپل زهاب)، کرمانشاهان و.... تعیین شد. مناطق فتح شده ی حلوان و کرمانشاه کلاً تحت حکمرانی قعقاع بن عمر بود و تاهنگامی که سعد شهر کوفه را ساخت در این سمت باقی ماند. (بلاذری، ۱۳۶۴: ص ۶۱)

حلوان در متون اداری حضرت علی(ع)

در زمان خلافت حضرت علی(ع) در سال ۳۶ هـ. ق عماره بن شهاب را به کوفه فرستاد و او را بر کرمانشاه، حلوان و دینور حاکمی گمارد - نام حلوان در یکی از نامه‌های علی بن ابی طالب در طی سال‌های ۳۵ تا ۴۰ قمری ذکر شده و در نهج البلاغه موجود است (حموی، ۱۳۷۵: ص ۲۱۵). دستور امام علی (ع) در نامه ای به اسودبن قطبه در فتح حلوان. نامه به اسود بن قطبه فرمانده لشکر شهر حلوان پس از یاد خدا و درود. اگر رأی و اندیشه زمامدار دچار دگرگونی شود، او را از اجرای عدالت بسیار باز می دارد. پس باید کار مردم در آنچه حق است نزد تو یکسان با شد، زیرا در ستمکاری بهایی برای عدالت یافت نمی شود. از آنچه که همانند آن را بر دیگران نمی پسندی، پرهیز کن و نفس خود را در حالی که امیدوار به پاداش الهی بوده و از کیفر او هراسناکی، به انجام آنچه خداوند بر تو واجب گردانیده است وادار ساز. بدان که دنیا سرای آزمایش است و دنیا پرست ساعتی در آن نمی آساید؛ جز آن که در روز قیامت از آن افسوس می خورد. هرگز چیزی تو را از حق بی نیاز نمی گرداند. از جمله حقی که بر توست آن که نفس خویش را نگاهبان باشی و به اندازه توان در امور رعیت تلاش کنی، زیرا آنچه در این راه نصیب تو می شود، برتر از آن است که از نیروی بدنی خود از دست می دهی. (شرح نامه ۵۹). نام حلوان در یکی از نامه‌های علی بن ابی طالب در طی سال‌های ۳۵ تا ۴۰ قمری ذکر شده و در نهج البلاغه موجود است

وضعیت سیاسی حلوان در دوره خلافت امویان :

در عصر اموی حلوان همچنان شهر کوچکی در دامنه متصرفات امویان است . معاویه در زمان حکومت امویان در سال ۴۲ هـ . ق. مغیره بن شعبه را به حکمرانی کوفه، از جمله قرماسین، دینور، حلوان منصوب کرد. معاویه در سال ۶۰ هـ . ق. درگذشت و پسرش یزید خلیفه شد. یزید هم در سال ۶۴ درگذشت و معاویه بن یزید خلیفه شد وی حکمران کوفه از جمله کرمانشاه و حلوان و دینور را در سمت ایشان ابقا کرد. در سال ۶۶ هـ . ق. عشایر کرد پیرامون حلوان طغیان کردند و مختار بن عبید که در کوفه به خونخواهی حسین بن علی (ع) برخاسته بود برای سرکوبی آنان حاکمی بر حلوان گماشت. مرگ مختار در همین سال به نقشه وی که تصرف ایران و انقراض اموی بود خاتمه داد (ابن اثیر ، ۱۹۹۸: ص ۳۷ و ۲۹۴) .

حلوان در دوره خلافت عباسیان

در دوره خلافت عباسی از شهر حلوان بسیار یاد شده است . در آغاز خلافت عباسیان ، زمانی که قحطبه سرگرم محاصره نهاوند بود یکی از سرکردگان وی به نام خازم بن خزیمه مأمور حلوان شد عامل امویان را حلوان گریخت و آنجا را به او وا گذاشت و با فتح دیگر نواحی، این منطقه از سلطه ی امویان آزاد گردید و قحطبه از طریق کرمانشاه، حلوان و خانقین رو به عراق آورد در روزگار مهدی، خلیفه عباسی، کردان به کمک طرفداران علویان شورش کردند و به همین مناسبت هارون الرشید، از سوی پدر به حکومت کردستان و کرمانشاه و ولایتهای غربی ایران منصوب شد. و در زمان مستعین در ۲۴۸ بغا الشرابی به ولایت حلوان و ماسبدان و مهرجان قدق منصوب شد (ابن اثیر ، ۱۹۹۸: ص ۱۵۱) حلوان در عصر خلفای نخست عباسی تا ورود سلجوقیان به عنوان شهری کوچک از عراق عجم همواره به یکی از کارگزاران واگزار می شده است .

وضع سیاسی حلوان در دوره سلجوقیان

محدوده حد فاصل بین همدان تا حلوان به عنوان یکی از نخستین محدوده های قدرت نمایی سلجوقیان ذکر شده است (کمبریج ، ۱۳۷۱: ص ۴۹) . در سال ۵۱۲ هـ ق سلطان محمد سلجوقی در حلوان مستقر بود. آق سنقر که فرمان شحنگی بغداد از سوی سلطان محمد به نام او صادر گردید

بررسی تاریخ محلی حلوان از آغاز تا دوره عثمانی

بود خود را به حلوان رسانید و فرمان شحنگی بغداد را به او عرضه داشته، عازم گردید. در سال ۵۲۹ بین ملک داود، ملک طغران و سلطان سنجر بر سر تصاحب ملک و تخت جدال بودسلطان مسعود در اعتراضی به تقسیم ممالک در بین محمد و ملکشاه، پسران محمد بن محمود بن ملکشاه از بغداد بیرون آمده چون به حلوان رسید برفی عظیم بارید و سرما به مرتبه ای شدت یافت که طیور را مجال پریدن و آدمی را قوت راه فرتن نماند و به حکم سلطان آن یورش را در توقف داشته به دارالسلام معاودت نمود. در سال ۵۲۸ هـ ق ملک طغرل بن محمد بن ملکشاه تمامی شهرها جبل (کرمانشاه، همدان، دینور، حلوان و...) را تصرف کرد. در سال ۵۲۹ هـ ق دبیس بن صدقه دشمن خلیفه المسترشد بالله (۵۲۹-۵۱۲ هـ ق) بود به سلطان پناهنده شد. خلیفه به اغوای نزدیکان خود به عزم جنگ با مسعود از بغداد خارج شد جلوداران لشکر خود را به سوی حلوان فرستاد این عده بدان نواحی رفتند و دست به غارت شهرها گذاردند و فساد و تباهی به بار آوردند و از انجام هیچ کار زشتی روی گردان نشدند.

حلوان در دوره آل جلائر و ایلخانیان مغول

حلوان به خوبی در منابع تاریخنگاری دوره ایلخانی منعکس شده است. این شهر در مسیر اصلی لشکر کشی و توقف سپاهیان مغول در فتح بغداد قرار داشت و هولاکو خان در ششصد و پنجاه هجری در کنار رود حلوان فرود آمد و از طریق حلوان راهی بغداد شد (جوینی، ۱۳۸۲: ص ۴۸۳ / کمبریج ۱۳۷۱، ص ۳۲۷). از جمله رد پای دوره ایلخانی در تاریخ محلی حلوان در آثار ی چون تپه امام خورنوک - تپه پال او - تپه دستک علیا - تپه روان سول - محوطه سرابله - تپانی - سراب گلود - را می توان دید. (صفایی، ۱۳۹۷، مجله تاریخ ما، ص ۱۹۳ دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران شهر / علی بیگی، ۲۰۱۹، شماره ۹۳، مقاله ۳۷۰ دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران شهر). حلوان در دوره آل جلائر بخشی از منطقه قدرت آن ها در عراق عرب بود. ایلخان نوایان از نوادگان هلاکو خان مغول از خاندان جلائر به نام حسن معروف به شیخ حسن بزرگ در زمان ضعف ایلخانان قدرتی بدست آورد چون دلشاد خاتون همسر سابق ابوسعید را به عقد خویش در آورد بر قدرتش افزوده شد و در سال ۷۴۰ هـ ق بر قسمتی از غرب ایران از جمله

کرمانشاه و حلوان و عراق دست یافت و مدت ۱۷ سال حکومت کرد. در ۷۸۷ هـ ق عادل آقا (امیر شجاع الدین بهادر) حاکم سلطانیه با سلطان احمد جلایر در نزدیک میانه نبرد کرد و او را شکست داد و مردم دیگر شهرهای آذربایجان نیز تسلیم شدند و عادل آقا حکومت آذربایجان، کرمانشاه و حلوان را بدست گرفت کرمانشاه دینور و حلوان در ایام اقتدار آل جلایر در بغداد تا یورش امیر تیمور در سیطره قلمرو آنان بود فرمانروایان آل مظهر نیز به سابقه ی تصدی سلطه ای که در این نواحی داشتند در فترت آل جلایر بر منطقه مسلط می شدند

مقاومت محلی در حلوان عصر تیموریان

تیمور لنگ دامنه ی فتوحات خود را در شرق و غرب گسترش داده و با استفاده از هرج و مرج داخلی ایران با سپاه بزرگی به خراسان حمله کرد و به سال ۷۸۲ هـ ق آن منطقه را تصرف کرد سپس سبزوار مرکز حکومت سربداران، سیستان و ری را تسخیر کرد. تیمور در یورشهای بعدی خود اصفهان، فارس، بوشهر، آذربایجان، عراق عجم، کرمانشاه و حلوان و عراق عرب را در ۷۸۸ هجری ضمیمه ی متصرفات خود کرد و در مدت ۱۵ سال بر سراسر ایران مسلط شد و مانند چنگیزخان مغول به قتل و غارت و وحشتگری در این مناطق پرداخت طبق اخبار و اسناد تیمور در ضمن فتح حلوان در گردنه ی پاطاق با عشایر کرد درگیر شد و چون آنها در پایین گردنه بودند تیمور آنها را شکست داد. خود تیمور گفته است: که از شجاعترین مردمانی که دیدم کردان حلوان بودند که بسیار با غیرت مبارزه می کردند اما سیاست جنگ نداشتند..

تغییرات سیاسی در شهر حلوان در عصر صفویه و دولت عثمانی . عهد نامه زهاب :

در اهمیت سوق الجیشی حلوان همین بس که عهدنامه زهاب که به منزله پایان حدود دوقرن نزاع عثمانی در عراق عرب بود در منطقه این شهر در قصر شیرین در سی فرسخی حلوان منعقد شد . در دوره دو سلطنت و خلافت عثمانی و صفویه عراق عرب و به تبع آن حلوان قربانی منازعات این دو قدرت بود و از جمله در زمان شاه طهماسب پادشاه عثمانی (نماینده سلطان سلیمان عثمانی) با سپاهی در غرب ایران برای مقابله با شاه طهماسب در به نواحی کرمان شاه و حلوان وارد شد و سلطان سلیمان در ۲۴ ربیع الاول ۹۶۱ هـ ق به سپاه ابراهیم ملحق شد و

بررسی تاریخ محلی حلوان از آغاز تا دوره عثمانی

درجمادی الاول همین سال قبری که در کرمانشاه به اویس قرنی منسوب است و زیارتگاه اهل سنت است زیارت کرد و سپس به قلعه شاهین که حد فاصل عراق عرب و ولایتهای غربی ایران بود نقل مکان و سرانجام به فتح بغداد نایل گردید و در زمان سلطان محمد که به عللی زیر نفوذ در باریان بویژه همسرش مهدعلیا بود و امور کشور را به هرج و مرج کشانید در این زمان عثمانیها در مرزهای غربی ایران به تاخت و تاز پر داختند و بعضی از شهرهای ایران از جمله حلوان را غارت کردند و بدین شکل در ایام دولت صفویه، کرمانشاه و توابع آن چون حلوان بویژه در سالهای آغازین حکومت صفوی به دلیل جنگ و ستیز این حکومت با دولت عثمانی، گاهی اوقات در تصرف صفویه و زمانی در اختیار دولت عثمانی بود. از عصر شاه صفی به بعد، با ورود خاندان زنگنه به وادی قدرت که تیولداران کرمانشاه بودند و تلاش این خاندان در راستای تأمین امنیت و آبادانی این شهر و همراه با پایان یافتن جنگهای میان ایران و عثمانی که منجر به انعقاد عهدنامه زهاب «۱۰۴۹ هـ ق» گردید (قزوینی، ۱۳۲۹: ص ۵۰-۵۵)، کرمانشاه و حلوان، از عصر شاه صفی تا پایان دوره صفویه وارد دورانی از آرامش همراه با توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شد (سلطانی، ۱۳۷۰: ص ۴۹).

نتیجه گیری:

چنانکه ملاحظه شد متون تاریخی حرکت منظم تغییرات تاریخی و سیاسی اجتماعی و فرهنگی و دینی و اقتصادی در محدوده جغرافیایی حلوان از دوره پیش از باستان تا دوره اسلامی را ثبت کرده اند و پژوهش حاضر آن ها را استخراج و دسته بندی کرد و جغرافیای تاریخی حلوان را به خوبی در چهارچوب مختصات تاریخ محلی تحلیل و تبیین کرد و به سبک تاریخنگاری تاریخ محلی شهر، آن ها را تدوین کرد. این پژوهش می تواند به عنوان نقشه راه برای مهندسی فرهنگ و تمدن نوین اسلامی و ایرانی در منطقه حلوان مستعد استفاده اهل تحقیق و مراکز اجرایی برای انجام اقدامات لازم است تا آن ها بتوانند موجبات توسعه گسترده و پایدار در چهارچوب احیا هرچه بیشتر معادن و سرمایه های تاریخی و مذهبی و طبیعی و اجتماعی حلوان را فراهم سازند

در این پژوهش به تاریخ باستان و آثار باستانی فراوان و جمعیت آن در دوران توسعه شهری و بزرگی شهر تا قرن هفتم و نابودی شهر بر اثر حملات سلجوقیان و مغول و زلزله های پی در پی که باعث روند کندی و کمبود جمعیت تا حد نابودی را اشاره کرده است که قابل توجه می باشد همچنین نتیجه میگیریم که شهر حلوان دروازه ورود اسلام و حاکمیت حکومت های مختلف بوده و در هر دوره ای شاهد ترقی فرهنگی و تمدنی با حفظ رسومات و سنن در تاریخ محلی مردمان بوده ایم، وجود حرم احمد بن اسحاق و دانشمندان بزرگی با لقب حلوانی و سادات محلی نشان بر اهمیت این محل است آثار بجا مانده حاکی از این موارد است در این شهر مردمانی غیور و مرزدارانی بوده اند که تمامی ناملایمات را به جان خریده اند. حاصلخیزی کشاورزی و تنوع اقوام و مذاهب و تجاری بودن منطقه به واسطه راه ابریشم و جاده موصلاتی بغداد خراسان و زیارت عتبات بر رونق آن افزوده است این پژوهش تاریخ محلی بر ضرورت فعالیت های گسترده آموزشی و پژوهشی و عمرانی پایدار در منطقه حلوان شهری که در کنار رود جاری تاریخ باستان و اسلام و رودخانه باستانی الوند قرار دارد و فقط توسعه پایدار و بسیار بلند مدت زمینه استفاده بهینه از منابع و مواهب طبیعی و اجتماعی آن مانند آب و طبیعت و تاریخ سرشار باستانی و مردم محلی را امکان پذیر می سازد زیرا این شهر به طوری که تاریخ محلی نشان می دهد همواره در معرض آسیب سوانح بوده است.

منابع

۱. ایگور میخائیلوویچ، دیاکونوف، ۱۳۵۷ش، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران
۲. ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، (۱۳۴۵)، صورة الارض، دکتر جعفر شعار، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران،
۳. افشار (سیستانی)، ایرج، ۱۳۷۱، کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن، ج اول انتشارات زرین.
۴. ابن اثیر، عزالدین، الکامل، ۱۹۹۸، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۵. ابن بلخی (۱۳۷۴). فارسنامه، به اهتمام منصور رستگار فسایی. شیراز: بنیاد فارس شناسی.

بررسی تاریخ محلی حلوان از آغاز تا دوره عثمانی

۶. ام.م. داندامايف، ۱۳۸۱، تاریخ سیاسی هخامنشیان، مترجم خشایار بهاری، سازمان فرهنگی سیاحتی کوثر، ج اول
۷. بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۶۴)، فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذر نوش، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران،
۸. پیرنیا، حسن (مشیرالوله)، ۱۳۸۵، تاریخ ایران باستان، انتشارات نگاه سال، تهران
۹. پیرنیا حسن (مشیرالدوله)، ۱۳۶۹، تاریخ ایران، دنیای کتاب، چاپ جام، تهران
۱۰. جوبینی محمد، ۱۳۸۲، تهران دنیای کتاب جوبینی، عطا ملک؛ ۱۳۷۵، تاریخ جهانگشا، تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب
۱۱. حموی، یاقوت، ۱۳۳۶، معجم البلدان، ترجمه دکتر علینقی منزوی، ناشر، سازمان میراث فرهنگی کشور، ناشر، معاونت معرفی و آموزش، چاپ اول
۱۲. دینوری، احمد بن داود، ۱۳۶۸ش؛ الاخبار الطوال، چاپ عبدالمنعم عامر، قاهره ۱۹۶۰، چاپ افسست قم
۱۳. راولینسون، هنری؛ ۱۳۶۲ سفرنامه راولینسون، ترجمه اسکندر امان الهی بهاروند، تهران: آگاه
۱۴. قوزانلو، جمیل، ۱۳۱۵ تاریخ نظامی ایران، تهران
۱۵. قزوینی، محمد طاهر وحید عباسنامه، ۱۳۲۹ اسفند، کتابفروشی داوودی اراک
۱۶. قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود، ۱۳۷۳ ترجمه آثار البلاد و اخبار العباد از محمد مراد، ج دوم، دانشگاه تهران

۱۷. سلطانی، محمد علی، اسفند ۱۳۷۰، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، نشر سها، جلد اول
۱۸. شهیدی پاک، محمد رضا، ۱۳۹۲، تاریخ محلی سیسپل در عهد اغالبه، فاطمیان، کلیمان، مجموعه چکیده مقالات سومین نشست تاریخ محلی، سه شنبه ۲۴ اردی بهشت، دانشگاه اصفهان.
۱۹. شهیدی پاک محمد رضا، ۱۳۹۷، شیوه نگارش تاریخ محلی در نمونه سیسپل، سال اول - شماره ۱۰، ص ۷۱-۷۷. دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی
۲۰. صفا، ذبیح الله، ۱۳۷۰، سرگذشت سه هزار و پانصد ساله ایران، دانشگاه تهران سال ۱۳۷۰ شماره ۲، صفحه ۱۰)
۲۱. طبری، محمدبن جریر، تاریخ طبری، ج ۲، ص ۹۲ به نقل از (قنبری و خسروی زاده ۱۳۹۱
۲۲. علی بیگی، سجاد، تپه های باستانی دوره ایلخانی در سر پل ذهاب (شماره ۹۳، ۲۰۱۹) دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران شهر مقاله ۳۷۰
۲۳. عباسنامه، محمد طاهر وحید قزوینی، ۱۳۲۹ اسفند، کتابفروشی داوودی اراک،
۲۴. کمبریج، جی آ بویل، ۱۳۷۱، تاریخ ایران از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، امیر کبیر.
۲۵. گریشمن رنه، ۱۳۷۴ ش، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه دکتر معین، نشر تهران
۲۶. گلزاری مسعود و جلیلی محمد حسین، ۱۳۵۷، کرمانشاهان باستان، جلد ۱
۲۷. لستر نج، (۱۳۳۷) جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، انتشارات علمی فرهنگی، چ اول ۱۳۳۷، چاپ سوم ۱۳۷۷

بررسی تاریخ محلی حلوان از آغاز تا دوره عثمانی

۲۸. مستوفی، حمدالله، ۳۸۱، نزهه القلوب، ترجمه و تصحیح دکتر سید محمد دبیر سیاقی،

انتشارات حدیث امروز، چاپ اول تهران، امیر کبیر.

۲۹. مسکویه رازی؛ ابوعلی، (۱۳۷۶) تجارب الامم، ترجمه علینقی منزوی، انتشارات توس، چاپ

اول

۳۰. مستوفی، حمدالله، ۳۸۱، تاریخ گزیده تهران، امیر کبیر.

۳۱. مقدسی؛ ابوعبدالله محمد بن احمد، (۱۳۸۵)، احسن التفاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه

علینقی منزوی، چاپ اول، تهران، انتشارات کومش.

۳۲

۳۳. ملک زاده، فرخ، بررسی تاریخ و هنر گوتیان و لولو بیان، ۱۳۷۴، ص ۶۶

۳۴. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ۱۳۶۶، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، انتشارات

علمی فرهنگی.

35-Shahidipak, Mohammadreza, 2019, Local History as Geometry for Humanity Science by Using Cartesian Coordinates System, **Journal of Social Sciences and Humanities**, Vol.5, No.3, Sep. 2019, Pub. Date: May 31, 139-148 .